

La ciutat horitzontal

Lluita social i memòria col·lectiva als marges de Barcelona

Stefano Portelli

Grup de Treball Perifèries Urbanes, Institut Català d'Antropologia

Paraules clau: antropologia urbana, història de Barcelona, barris, transformació urbana, desarticulació social, antropologia política, memòria històrica, Barcelona, Sant Andreu, Bon Pastor, cases barates, Can Peguera, Eduard Aunós

Keywords: urban anthropology, history of Barcelona, neighbourhoods, urban renewal, social disarticulation, political anthropology, historical memory, engaged anthropology, urban studies, worker homes, Barcelona, Sant Andreu, Bon Pastor, Can Peguera, Eduard Aunós

La investigació «Lluita social i memòria col·lectiva a les cases barates de Barcelona», que vam dur a terme entre els anys 2009 i 2011 en el marc de les convocatòries de recerca de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC), és el producte d'una col·laboració insòlita, intergeneracional i intercultural, sorgida en un dels barris més desconeguts i estigmatitzats de la ciutat —el Bon Pastor, al districte de Sant Andreu—, entre un grup d'habitants afectats per un pla d'enderroc a gran escala i una sèrie d'investigadors socials interessats a conèixer en profunditat els impactes de les transformacions urbanístiques sobre els sectors més desfavorits de la població. Històricament, els quatre barris de cases barates de Barcelona

—construïts per l'Ajuntament en plena dictadura de Primo de Rivera, en ocasió de la Exposició Universal de 1929— no van ser objecte de cap treball

de recerca sistemàtic, com els que es van interessar per altres perifèries de Barcelona. Exceptuant el recentíssim *Rastros de rostros en un prado rojo* (y

■ Les cases barates de Bon Pastor des de dalt. CAROLA PAGANI, 2004

S'exposen aquí els resultats i les principals temàtiques abordades pel projecte de recerca-anàlisi «Lluita social i memòria col·lectiva a les cases barates de Barcelona» encarregat el 2009 a l'Associació de Veïns Avis del Barri en Defensa dels Inquilins de Bon Pastor i realitzat per un equip interdisciplinari d'historiadors, antropòlegs i arquitectes vinculats a l'Institut Català d'Antropologia, i integrat també per habitants de les cases barates. La demolició progressiva de la major part d'aquests barris dels marges de Barcelona permet d'observar el desplegament de dinàmiques culturals que construeixen una *imatge de ciutat* incompatible amb alguns dels seus sectors de població. En aquest context, la recerca antropològica ha d'enfrontar-se amb grans desafiaments, però pot realitzar una tasca important: documentar les transformacions socials que han estat vinculades a la modificació de l'espai urbà, i el paper que té en aquest procés la reconfiguració selectiva de la memòria històrica, en particular d'aquella memòria de lluita i resistència gairebé consubstancial a la identitat d'aquests barris.

This paper describes the findings and main issues addressed by the “Social Struggle and Collective Memory in Low Price Housing in Barcelona” research and analysis project commissioned in 2009 by the Associació de Veïns Avis del Barri de Bon Pastor and carried out by an interdisciplinary team of historians, anthropologists and architects linked to the Catalan Institute of Anthropology which also included people living in the low price housing. The gradual demolition of most of these neighbourhoods on the outskirts of Barcelona shows the rollout of cultural dynamics that build a “city image” which is incompatible with some of its population sectors. In this context, anthropological research has to face great challenges but can also do some important work: documenting social transformations that have been linked to the modification of urban space and the role in this process of the selective reconfiguration of historical memory, especially that memory of struggle and resistance which is almost inseparable from the identity of these neighbourhoods.

Integrants dels Avis del Barri pengen una pancarta en contra de l'Ajuntament. CAROLA PAGANI, 2004

negro) de Pere López Sánchez (2013), les descripcions literàries i periodístiques dels quatre polígons van reproduir un seguit d'estereotips negatius, que poden considerar-se funcionals respecte a la mateixa demolició de les cases barates. Uns exemples en serien la descripció de les cases barates com a obscurs reductes de misèria i violència a *La ciutat dels prodigis* (Mendoza, 1986: 372-373), o les dificultats que va tenir Francesc Candel després de la publicació de les seves obres (1957, 1964) en tornar al «seu» barri (el de les cases barates d'Eduard Aunós, a la Zona Franca): ens fan entendre fins a quin punt un «mite negatiu», en el sentit identificat per l'antropòleg Gary McDonogh al barri del Raval (1987), va impregnar tota la narrativa sobre els quatre barris.

Sens dubte, però, els polígons de cases barates eren molt més que aquest mite. La seva forma urbana específica, i la

seva història peculiar, van permetre que s'hi mantingués una cultura popular, ben diferenciada de la de la resta de la ciutat. Tal com va ressaltar fins i tot David Harvey (2002), l'evolució recent de Barcelona va implicar la desaparició de gran part de les zones que proporcionaven a la ciutat el seu capital simbòlic: els barris populars, on va forjar-se la identitat col·lectiva de les classes treballadores de la ciutat, van ser sistemàticament atacats pels grans projectes de transformació urbanística —des del centre històric fins al Poblenou, fins a l'Hospitalet, fins a la ribera del Besòs. Com bé va ressaltar Jaume Franquesa en un dels estudis pioners sobre l'impacte d'una demolició en una ciutat de l'Estat espanyol, al «projecte de ciutat» que les institucions preveuen per a una determinada zona, sempre correspon una «narrativa legitimadora» que en facilita l'execució (2010 [2005]: 60). L'intent de demolició de les cases barates va ser vàriament perseguit per

les autoritats municipals (que detenen la propietat del sòl) durant la dictadura franquista, i va impedir-se per la ferma oposició de les primeres associacions de veïns, sovint encara clandestines (Fabre i Huertas Clavería, 1975: 87, 99-100). Els primers dos polígons — Baró de Viver i Eduard Aunós— van enderrocar-se ja en època democràtica, en el marc del «nou desenvolupisme» que va prendre força al voltant de les Olimpíades (McNeill, 1999). L'enderroc del Bon Pastor, aprovat el 2002 i començat el 2007, representa l'últim episodi d'aquesta sèrie de projectes destructius, que van emprar una narrativa legitimadora en gran part basada sobre el *mite negatiu*, ja endèmicament aplicat a aquests territoris.

Però aquesta demolició va ser també l'única d'aquesta llarga història que uns investigadors socials van tenir l'oportunitat d'observar en detall. A partir del nostre apropament a les cases

barates l'any 2004, vam observar com el discurs que justificava el projecte de demolir el barri sencer —eufemísticament definit com a *Pla de remodelació*— implicava un atac simbòlic a la identitat i a la autorepresentació dels habitants de les cases barates. El barri era presentat a la premsa i a les comunicacions municipals com una zona marginal i obsoleta; el discurs sobre l'*aïllament* del Bon Pastor, vàriament repetit, dominava tota la representació pública. Cap mirament vers la cultura local i els estils de vida característics d'aquesta àrea no va ser pres en consideració, ni cap estudi d'impacte humà no va realitzar-se, abans de dictaminar la demolició d'una zona de ciutat amb gairebé un segle d'història. Com va assenyalar Horacio Capel, «l'ús del qualificatiu "obsolet" és desmesurat; és fa servir per prendre decisions injustificades» (Capel, 2004). El nou gir d'esquerres del discurs sobre l'enderroc va profunditzar encara més l'estigma atribuït endèmicament al territori de Bon Pastor (Wacquant, 2007): a partir d'aquesta presa de consciència va començar la nostra relació amb l'Associació de Veïns Avis del Barri en Defensa dels Inquilins de Bon Pastor.

Els Avis del Barri, formats el 2003 des d'una escissió de l'Associació de Veïns de Bon Pastor, arran de l'aprovació del mateix projecte de demolició de les cases barates, tenien una postura crítica en contra de la planificació urbanística, però necessitaven conèixer fins a quin punt la seva oposició estava fonamentada entre els habitants de les cases. Va ser el mateix estiu de 2004 que vam realitzar una enquesta porta per porta entre les primeres cases afectades del barri, les que constituïen l'anomenada *primera fase* d'enderrocs. Com a grup, nosaltres veníem d'una sèrie de treballs d'antropologia urbana i d'història oral sobre l'impacte social de les transformacions urbanes, especialment als barris de la Mina i del Poblenou, amb un equip que aviat es convertiria en

el Grup de Treball Perifèries Urbanes dintre de l'Institut Català d'Antropologia; però a cap altre lloc no ens havíem trobat amb un grup d'habitants que demanés expressament un treball de recerca que els servís com a instrument de lluita. Un dubtós *referendum*, no vinculant i amb el suport de la mateixa Associació de Veïns que estava negociant la demolició de les cases barates amb l'Ajuntament, va ser publicitat com a garantia de la participació veïnal en la decisió urbanística: el 54% dels votants havien expressat un *sí* al projecte municipal, tot i que, com els Avis ens remarcaven, molts ni tan sols sabien per a què havien votat.

La nostra enquesta va *capgirar* els resultats del referèndum (PVCE, 2004). No només vam gravar, sobre cent entrevistes, quaranta opinions explícitament contràries a l'enderroc i només onze decididament favorables, sinó que entre les cinquanta i escaig entrevistes restants vam observar una variabilitat i complexitat de postures que era impossible reduir a un *sí* o un *no*. El barri es va desplegar davant nostre en totes les seves contradiccions: el discurs del progrés i les articulacions del *mite negatiu* havien calat a fons en la població, que a la vegada es resistia a

acceptar moltes de les implicacions de la planificació municipal. En particular, però, el que va emergir d'aquestes primeres entrevistes va ser la història. El passat del barri—marcat per la migració de gran part de les famílies des del sud d'Espanya, pel menyspreu sistemàtic de les autoritats cap el territori i els seus habitants, per les lluites socials i el projecte d'emancipació cultural i política del proletariat barceloní en al dècada de 1930, per les milícies antifranquistes, pels bombardejos, per l'exili i les represàlies patides durant la dictadura (vegeu Gallardo Romero, 2000)—segua influent sobre les identitats i consciències dels habitants del Bon Pastor, encara més amb la demolició de les cases barates perfilant-se a l'horitzó. A cap altre lloc de la ciutat vam poder tocar amb la mà aquesta interrelació entre cultura popular, espai habitat i memòria col·lectiva: l'enderroc estava remouvint aspectes importants de la identitat històrica de Barcelona, d'una forma semblant a la que Manuel Vázquez Montalbán havia evidenciat respecte al Raval durant les Olimpíades. «The new Barcelona is all about forgetting», com escriví Donald McNeill (1999: 52).

Entre aquest primer apropament i el començament del contracte de recerca

■ Un grup d'habitants de les cases barates asseguts al carrer. CAROLA PAGANI, 2004

amb l'IPEC van passar alguns anys. El 2006, les mateixes cent famílies que havíem entrevistat dos anys abans van començar a real·lotjar-se als nous edificis, construïts en un solar proper, entre la il·lusió d'alguns i l'angoixa d'uns altres. El 2007, un grapat d'aquestes famílies va decidir resistir a la injunció de desnonament i exigir una compensació econòmica pel trasllat, que percebien no com una ocasió de *sortir de l'aïllament*, sinó com una pèrdua irremplaçable de llur espai vital i dels seus *llocs de memòria*, imposada per una planificació urbanística vertical, tal com eren verticals els nous blocs de pisos respecte a les seves cases barates. Els Avis del Barri van donar suport a la lluita d'aquests dissidents, però no van poder fer res quan el 19 d'octubre un gran dispositiu policial va desallotjar-los de les seves llars, els lloguers de les quals seguien pagant, amb una violenta càrrega que va produir deu ferits. Ja l'any següent, real·lotjats als nous pisos, alguns membres d'aquestes

famílies van començar a reunir-se amb nosaltres, i en poc temps va prendre forma la nostra investigació. Si no s'havia pogut resistir contra la força física desplegada per la Guàrdia Urbana, sí que podia intentar-se actuar sobre el pla cultural, elaborant un discurs que qüestionés els estereotips que representaven Bon Pastor amb el llenguatge de la marginalitat i que servien d'excusa per a unes actuacions urbanístiques i socials profundament impopulars. Vam tornar a entrevistar els habitants de les cases barates el 2009: aquest cop aprofundint més en la història i en els recorreguts vitals de les famílies del barri, primer amb els dissidents, després, procedint en cercles, amb tots els sectors d'habitants del barri.

Un barri tradicionalment tancat, reservat amb els «forasters» i desconfiat cap a les institucions, va obrir-se a les nostres mirades, només a partir del suport que havíem donat a uns habitants en dificultats en el moment de la lluita contra

els desnonaments. Evidentment, mai més no vam poder mantenir en el barri el paper dels observadors *objectius* i imparcials, paper que probablement no teníem ni tan sols en el moment del nostre primer contacte amb Bon Pastor. En un espai on, físicament, tothom és observat i col·locat només trepitjar el primer carrer, és impossible fingir-se diferent del que hom és. Això va situar des d'un principi la nostra recerca en la línia que globalment s'està definint com a *engaged anthropology*: un estil de recerca que no pretén simular una imparcialitat —que ja fa temps que es considera impossible—, sinó que explica la pròpia presa de posició, i el paper que té a contribuir en l'aprofundiment de les relacions sobre el terreny. Com explica l'antropòleg nord-americà Michael Herzfeld a propòsit de la seva recerca al barri de Pom Mahakan a Bangkok: davant de la crítica que li dirigien les autoritats respecte a una implicació que jutjaven excessiva en defensa dels habitants del barri contra

■ Una dona de Bon Pastor ensenyant la cuina de la seva casa barata, en espera d'enderroc. CAROLA PAGANI, 2004

■ Una família del carrer Tàrrrega, a una casa que va enderrocar-se el 2010. CAROLA PAGANI, 2004

els desnonaments, ell va contestar que era precisament aquest *engagement* el que li havia permès entendre aspectes de la vida comunitària als quals no tenia accés qui no se situés decididament del costat dels afectats (Herzfeld, 2010: 261). Va ser precisament la nostra proximitat amb una sèrie d'habitants del barri el que ens va permetre conèixer alguns aspectes de la *intimitat cultural* dels habitants (Herzfeld, 1997) i utilitzar-los per desmentir els prejudicis del *mite negatiu*. Aquesta aliança, que va produir-se gràcies al conflicte, va servir per començar a reduir la distància que històricament separava els barris de cases barates dels llocs de producció del discurs sobre la ciutat.

Així, l'equip que va gestionar tota la recerca des del moment de la redacció del projecte van integrar-lo investigadors socials membres de l'Institut Català d'Antropologia com són Stefano Portelli, Ulrike Viccaro i Núria Sánchez Armengol, i habitants de les

cases barates, com ara Sandra Capdevila, desnonada el 2007 per la Guàrdia Urbana; alguns membres de l'Associació Avis del Barri van seguir la investigació des d'un primer moment (com ara Ramon Fenoy, Luis Nuevo, Aurora Sardaña, Josep Capdevila, José María Manzano, Moisés Garre), tot i que amb les desconfiances i inseguretats que els representava un sobtat interès per part d'una institució —el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya— que, fins al moment, només havien percebut com a còmplice de la demolició del seu barri. La col·laboració no va ser fàcil: els llenguatges eren diferents i les implicacions polítiques, sovint difícils de gestionar. Cada aspecte de la recerca, des de la selecció dels informants a la recollida de documents, a les conclusions extretes, i fins i tot a la redacció de la monografia final, va ser negociat entre habitants del barri i investigadors: les fronteres entre «nosaltres» i «ells» van anar-se difuminant des del moment

en què alguns de nosaltres vam anar a viure al barri durant un any, observant de prop, i fins i tot patint en la nostra pell, alguns aspectes de l'impacte social de la transformació urbana.

Aquesta experiència de *collaborative ethnography* (Lassiter, 2005) en un territori en el qual hi ha un conflicte en curs va ser difícil de gestionar: el sector de població que va col·laborar en la planificació de l'enderroc, naturalment, ens va percebre com a intrusos molestos, fins i tot com a enemics polítics, i molts van negar-se a ser entrevistats. Vam considerar que això era un risc que havíem de córrer per poder assolir una posició *interna* al territori de la recerca, i no ens va impedir un apropament progressiu a sectors de població favorables a la demolició: ja el 2010 ens havíem emancipat gairebé del tot dels cercles de relacions dels Avis del Barri i vam entrevistar moltes persones amb postures radicalment diferents. Així vam comprendre com la cultura popu-

lar, lluny de ser un conjunt uniforme de trets i comportaments comuns, és més aviat un llenguatge a través del qual, segons les ocasions, poden transmetre's aliances o ruptures: tant pot funcionar com a *traït d'union* com servir per vehicular ressentiments o odís recíprocs. És per això que vam interessar-nos en les formes col·lectives de gestió de la convivència i dels conflictes.

El territori del Bon Pastor va ser, des del moment de la seva fundació, «semi-autònom» respecte a les autoritats municipals: primer com a «abocador» en el qual l'Ajuntament va llençar uns sectors de població indesitjables, despreocupant-se del seu destí; després, com a zona de resistència purament obrera i impenetrable al control institucional; més endavant, com a territori políticament pacificat, però on una alegalitat generalitzada amagava una dissidència política silenciosa. Durant tota la seva història, doncs, els habitants de les cases barates van haver d'elaborar formes autònomes de gestió dels conflictes, que evitessin oferir excuses a les autoritats per entrar al barri i recol·lectar informacions sobre un territori opac a la seva vigilància. Encara avui, en la quotidianitat dels habitants de les cases barates, s'observen rastres d'aquesta autogestió *horitzontal* de la convivència, que, per un costat, vehiculen el record d'una història d'autonomia política i, per l'altre, recolzen en la forma urbana horitzontal del barri. Molts elements de la vida a les cases barates poden considerar-se formes de gestió de la convivència veïnal, i a la vegada instruments per evitar l'explosió dels conflictes. Uns exemples en serien els freqüents *corrillos* als carrerons de les cases barates, amb els quals s'eviten moltes baralles entre veïns; o la tafaneria constant, que si bé, per una banda, empeny al conformisme, per l'altra, evita comportaments antisocials; o les estretes xarxes de parentiu, veïnat, amistats, que permeten el passatge de les informacions també en els moments de tensió i entre els bàndols oposats d'una baralla. L'apoteosi d'aquestes *etnotèc-*

niques, com vam definir-les, és la nit de Sant Joan, que celebra l'apropiació col·lectiva de l'espai públic, del carrer, com a lloc crucial per a la negociació de la convivència. Al voltant del foc, menjant, bevent i ballant junts, els veïns de cada carrer superen col·lectivament les tensions, tornant periòdicament a començar la convivència des de zero.

Amb la recent prohibició de la festa del foc, i amb l'inici de l'enderroc de les cases barates, aquestes etnotècniques van anar perdent força. El conflicte sobre el Pla de remodelació, que dividia els veïns entre favorables i contraris, no va poder-se dirimir a través d'aquestes formes col·lectives, i des d'un primer moment totes dues parts van separar-se, no només insultant-se públicament com «sempre s'havia fet», sinó denunciant-se penalment davant dels jutjats o de la policia: s'adherien així a una forma de gestió de la convivència *vertical*, intervinguda per les institucions, que va penetrar sobre el territori paral·lelament a la construcció dels blocs de pisos — és a dir, a la verticalització de l'espai habitat. Aquesta dialèctica entre horitzontalitat i verticalitat, a la vegada urbanística i social, ens va servir de clau per entendre la complexitat dels *enjeux* del conflicte generat per la «remodelació» de Bon Pastor: les transformacions urbanes repercuteixen profundament sobre la gestió de la convivència, que a la vegada és un producte de la història peculiar i permet la reactualització quotidiana d'aquesta herència col·lectiva. Els habitants de les cases barates van anar perdent molts dels elements aglutinadors, i a la substitució geogràfica de l'espai habitat va correspondre una transformació en la organització social. La relació de *correlatiu objectiu* que lliga la modificació espacial amb el canvi en les relacions entre veïns és l'aspecte d'aquesta història que ens va semblar més fascinant, i més significatiu en l'esfera antropològica.

Molts etnòlegs de l'època colonial

van evidenciar com la modificació de l'espai va ser utilitzada pels missioners en els intents d'evangelitzar els indis. Lévi-Strauss escriu a *Tristos tròpics* que «els missioners salesians van entendre aviat que la forma més segura per convertir els Bororo era fer-los abandonar el seu poble [circular] i mudar-los cap a un altre on les cabanyes estiguessin disposades en fileres paral·leles. Així serien, en tots els sentits, desorientats. Tot sentiment per les seves tradicions els abandonaria, com si els seus sistemes socials i religiosos fossin tant complexos que no podien existir sense l'esquema fet visible en els seus plànols, i reafirmat en els ritmes quotidians de les seves vides» (Lévi-Strauss, 1955: 204). Un altre antropòleg francès, Robert Jaulin, identifica la modificació de l'espai tradicional com un dels elements que van influir decididament en l'«etnocidi» dels indis motilons: «Una variació inusual de l'*habitat* no només provoca una incomoditat material, sinó que també molesta profundament les relacions humanes, la intimitat de les famílies, algunes qualitats morals, l'equilibri social, l'organització de les responsabilitats, i un ordre i una noblesa que havien cridat la nostra atenció» (Jaulin, 1970: 65). La demolició de les cases barates, si bé no és un etnocidi, sens dubte representa un atac a la cultura popular de Barcelona, a la autonomia d'alguns sectors de població desfavorits, a la diversitat humana que encara existeix entre les fronteres urbanes. En part, recorda el «genocidi cultural» de les perifèries de Roma descrit per Pasolini, el procés que entre els anys seixanta i setanta del segle XX va determinar l'homologació dels comportaments i l'adequació a uns estàndards definits des dalt.

Com va escriure Manuel Vázquez Montalbán en la època de les Olimpíades per a la introducció de l'edició anglesa del seu llibre *Barcelonas*: «Els viatgers anglesos que hagin visitat o vulguin visitar Barcelona, han de

saber que dintre de les seves fronteres municipals no hi ha una ciutat sinó varies, i que pràcticament totes elles han estat radicalment modificades per l'impacte de les Olimpíades" (Vázquez Montalbán, 1992: 3). Només ara, vint anys després, s'està començant a treballar sobre les dinàmiques concretes amb què aquest impacte va modificar les *Barcelones* més desconegudes i perifèriques. A través de l'experiència d'aquesta investigació, vam entendre que difícil pot arribar a ser apropiat a un espai històricament marcat per la diferència i per la *alteritat* respecte a la ciutat i el seu discurs oficial, i a la vegada mantenir la distància necessària per comprendre'l i descriure'l. L'arquitecte grec Stavros Stavrides, expert en *commons*, escriu respecte a aquest tipus d'apropaments: «Per apropiat-se a la alteritat, en un acte de recíproca consciència, s'ha d'habitar curosament sobre el marge. En aquest territori de transició, que no pertany a cap de les parts veïnes, hom pot entendre que és

necessari sentir la distància per poder construir un pont. L'hostilitat sorgeix del manteniment i de l'augment de la distància, mentre que l'assimilació surt de l'obliteració de la distància. La trobada es realitza mantenint la distància necessària i creuant-la al mateix temps» (Stavrides, 2011: 18).

Reticents al control institucional, amagats per la distància imposada des del centre, les cases barates, com altres barris de Barcelona, van ser els espais al marge on una població procedent de recorreguts i històries migratòries molt diferents va trobar un terreny comú de negociació i apropament, construint una socialitat *horitzontal* que va mantenir-se en bona mesura inalterada fins ben entrat el nou mil·lenni. Tota aquesta recerca, i el futur llibre on n'exposem els resultats —que es dirà, com és lògic, *La ciutat horitzontal*— s'han d'entendre com un homenatge a aquella Barcelona que, fa vuitanta anys, va ser capaç de transformar orgullosament

uns espais *concentracionaris*, planificats per allunyar obrers indesitjables del centre, en veritables *ciutats jardins* on les diferències i els conflictes es dirimien de forma autogestionada; la mateixa ciutat que avui torna a sorgir de les seves cendres en els descampats i solars buits convertits en horts i jardins, en les places ocupades on es celebren assemblees populars, en els edificis abandonats transformats en centres de difusió de la cultura popular. Les cases barates representen aquella capacitat de resistència, autoorganització i mediació espontània de la convivència que seguirà ressorgint a Barcelona, malgrat la repressió i les demolicions massives. Aquesta és, sempre seguint Stavrides (2011: 18), la saviesa amagada en la experiència del marge: «la consciència que l'alteritat pot adreçar-se obrint les fronteres de la identitat, formant, per dir-ho així, zones intermèdies de dubte, d'ambivalència, d'hibridat, zones de valors negociables». ■

BIBLIOGRAFIA

Candel, F. (1957) *Donde la ciudad cambia su nombre*. Barcelona: J. Janés.

Candel, F. (2008 [1964]) *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.

Capel, H. (2004) «No pot ser que funcionem amb el PGM del franquisme». Entrevista de Marc Andreu. *La veu del Carrer*, setembre-octubre, p. 26.

Delgado, M. (2007) «Vidas baratas». *El País*, 13 de febrer.

Fabre, J.; Huertas Clavería, J. M. (1975) *Tots els barris de Barcelona*, vol. 5. Barcelona: Edicions 62.

Franquesa, J. (2010 [2005]) *Sa Calatrava mon amour: etnografia d'un barri atrapat en la geografia del capital*. Palma: Documenta Balear.

Harvey, D. (2002) «The Art of Rent. Globalisation, Monopoly and the Commodification of Culture». *Socialist Register*, núm. 38.

Herzfeld, M. (1997) *Cultural Intimacy: the Social Poetics of the Nation-State*. Routledge.

Herzfeld, M. (2010) «Engagement, Gentrification and the Neoliberal Hijacking of History». *Current Anthropology*, núm. 51, supl. 2, octubre, p. 259-267.

Jaulin, R. (1970) *La paix blanche: introduction à l'ethnocide*. París: Seuil.

Lassiter, L. E. (2005) *The Chicago guide to collaborative ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.

Lévi-Strauss, C. (1992 [1955]) *Tristos tròpics*. Barcelona: Anagrama.

López Sánchez, P. (2013) *Rastros de rostros en un prado rojo (y negro): las casas baratas de Can Tunis en la revolución social de los años treinta*. Barcelona: Virus.

McDonogh, G. W. (1987) «The Geography of Evil: Barcelona's Barrio Chino». *Anthropological Quarterly*, 60, octubre, p. 174-185.

McNeill, D. (1999) *Urban Change and the European Left: Tales from the New Barcelona*. Routledge.

Mendoza, E. (2000 [1986]) *La ciudad de los prodigios*. Barcelona: Edicions 62.

PVCE (Plataforma Veïnal contra l'Especulació) (2004) «Resultados de la encuesta vecinal en las "casas baratas" de Bon Pastor». <http://periferiasurbanas.org/wp-content/uploads/2010/08/2004-EncuestaVecinal.pdf> [consulta: 14.06.2012].

Stavrides, S. (2011) *Towards the city of thresholds*. Trento: Professionaldreamers. http://professionaldreamers.net/_prowp/wp-content/uploads/978-88-904295-3-8.pdf [consulta: 11.11.2012].

Vázquez Montalbán, M. (2011) *Barcelonas*. Barcelona: Empúries.

Viccaro, U. (2007) *Storia di borgata Gordiani. Dal fascismo agli anni del 'boom'*. Milà: Franco Angeli.

Wacquant, L. (2007) «Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality». *Thesis Eleven*, vol. 91 núm. 1, novembre, p. 66-77.